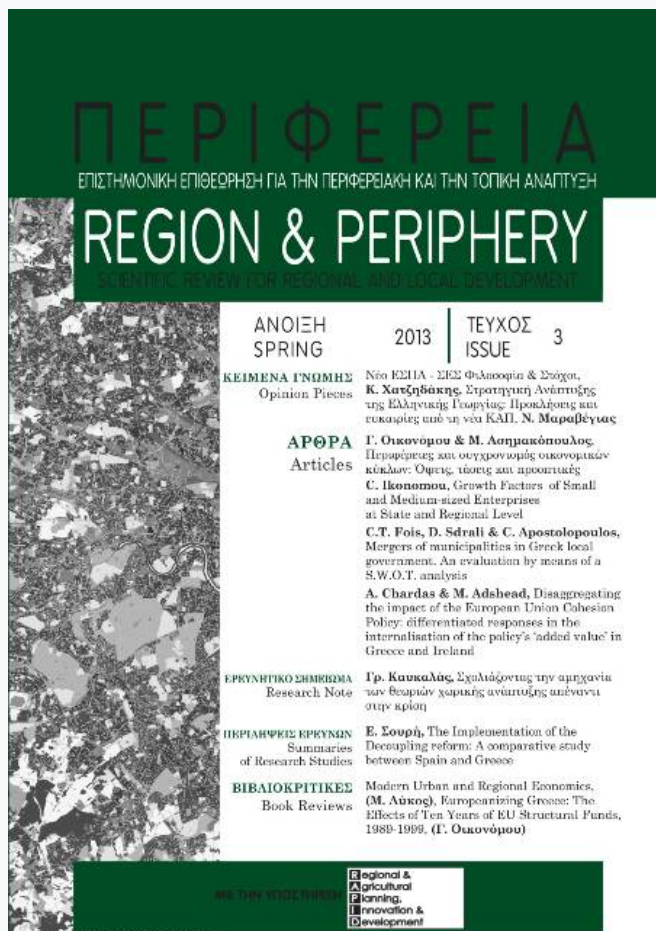


## Περιφέρεια | Regional Integration: Politics, Economics, Governance

Τόμ. 3, Αρ. 3 (2013)

Περιφέρεια | Region & Periphery



### Σχολιάζοντας την αμηχανία των θεωριών χωρικής ανάπτυξης απέναντι στην κρίση

Γρηγόρης Καυκαλάς

doi: [10.12681/rp.18902](https://doi.org/10.12681/rp.18902)

Copyright © 2018, Γρηγόρης Καυκαλάς



Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά-Μη Εμπορική Χρήση 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

### Βιβλιογραφική αναφορά:

Καυκαλάς Γ. (2013). Σχολιάζοντας την αμηχανία των θεωριών χωρικής ανάπτυξης απέναντι στην κρίση. *Περιφέρεια / Regional Integration: Politics, Economics, Governance*, 3(3), 121–133. <https://doi.org/10.12681/rp.18902>

## **Σχολιάζοντας την αμηχανία των θεωριών χωρικής ανάπτυξης απέναντι στην κρίση**

Γρηγόρης Καυκαλάς, *Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*

### **Περίληψη**

**Η** παρουσίαση της επιχειρηματολογίας επιχειρεί αρχικά να συνοψίσει τη διαδρομή των διαδοχικών προσπαθειών, αποτυχιών και επιτευγμάτων, του προγραμματισμού της χωρικής ανάπτυξης που ακολούθησαν την ενεργειακή κρίση του 1970. Η δεύτερη ενότητα εστιάζει στη σχέση του τοπικού με το παγκόσμιο ως πρόβλημα χωρικής ολοκλήρωσης σε επάλληλα γεωγραφικά επίπεδα. Η συμβιωτική αυτή σχέση εξελίσσεται παράλληλα με την παγκοσμιοποίηση, υπερβαίνοντας τα εθνικά κράτη και τους διακρατικούς σχηματισμούς. Τέλος, διατυπώνεται ένα σύντομο συμπερασματικό σχόλιο για την ανθεκτικότητα των περιφερειών απέναντι στην πρόσφατη οικονομική κρίση.

**ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ:** χωρική ανάπτυξη, περιφερειακός προγραμματισμός, χωρική ολοκλήρωση, περιφερειακή ανθεκτικότητα

---

### **On the awkwardness of spatial development theories against the crisis**

**Grigoris Kafkalas, Aristotle University of Thessaloniki**

### **Abstract**

**T**he presentation of the main argument starts with a synopsis of the successive efforts, successes and failures, of spatial development planning, especially after the energy crisis of the 1970s. The second step focuses upon the local/global relationships as a question of multi-level spatial integration. This symbiotic relationship intensifies with the pace of globalisation and transcends national economies and even international groupings. Finally, instead of conclusion there is a comment on the resilience of regions with reference to the recent economic crisis.

**KEYWORDS:** spatial development, regional planning, spatial integration, regional resilience

## 1. Εισαγωγή: τι γνωρίζουμε για τη χωρική ανάπτυξη

Ένα από τα πολλά σημαντικά άρθρα στη διαδρομή των θεωριών για τον προγραμματισμό της χωρικής ανάπτυξης, γραμμένο σε μια περίοδο μεγάλης αυτοπεποίθησης των σχετικών θεωριών και πολιτικών, έχει τον αυτοκριτικό τίτλο «Η επιστήμη του να τα ‘μισοκαταφέρνεις’» («The science of ‘muddling through’») (Lindblom 1959). Ο ίδιος συγγραφέας, είκοσι χρόνια μετά, (Lindblom 1979) όταν πλέον η αυτοπεποίθηση των θεωριών ανάπτυξης είχε πρακτικά καταρρεύσει, έγραψε το εξίσου αυτοκριτικό άρθρο, «Συνεχίζοντας την προσπάθεια, χωρίς ακόμα αποτέλεσμα» («Still muddling, not yet through»).

Η περίοδος μιας οικονομικής κρίσης δεν είναι ίσως η κατάλληλη στιγμή για να αμφισβητήσει κανείς τις γνώσεις ή τις επιδόσεις των αναπτυξιακών πολιτικών για την ανάπτυξη. Όμως η οικονομική κρίση σηματοδοτεί ακριβώς την ανάγκη να ανατρέξουμε κριτικά στη συσσωρευμένη εμπειρία, να κατανοήσουμε τα λάθη και να αξιοποιήσουμε τις αποτυχίες που την προκάλεσαν. Εδώ έγκειται η αντιφατική πτυχή της επιθυμίας για ανάπτυξη: μας χρειάζεται περισσότερο σε περιόδους ύφεσης, όταν δηλαδή σπανίζουν τα μέσα για την επίτευξη της. Αντίστροφα, τα μέσα αυτά τείνουν να αφθονούν στις περιόδους που υπάρχει ήδη αρκετή ανάπτυξη και περιορίζεται το ενδιαφέρον μας για την πρόωθηση της. Η διαπίστωση αυτή μας διδάσκει την απλή αλήθεια ότι όταν όλα πάνε καλά και διαθέτουμε τα κατάλληλα μέσα θα πρέπει να προγραμματίζουμε για την αντιμετώπιση των δύσκολων στιγμών που είναι βέβαιο ότι θα ακολουθήσουν σε κάποιο ορατό ορίζοντα.

Το παρόν κείμενο γράφεται με αφορμή την εισήγηση του συγγραφέα σε μια δημόσια συζήτηση με τίτλο ‘Οι ελληνικές περιφέρειες σε αναζήτηση της ανάπτυξης’ που διοργάνωσε στις 14 Μαΐου 2013 το περιοδικό ‘ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ’. Το μεγαλύτερο μέρος των ενοτήτων και των επιχειρημάτων που περιλαμβάνονται στο παρόν κείμενο έχουν αναπτυχθεί και αλλού σε διαφορετικές περιστάσεις και με διαφορετική έμφαση. Εδώ επαναλαμβάνονται άλλοτε ως αυτούσια αποσπάσματα και άλλοτε λιγότερο ή περισσότερο τροποποιημένα, χωρίς τις πλήρεις αναφορές των αρχικών δημοσιεύσεων. Στόχος είναι να επαναδιατυπωθούν σε ένα διαφορετικό πλαίσιο προκειμένου να αποδοθεί με κάποια περισσότερο χαλαρή, ίσως και λίγο αυτοβιογραφική διάθεση, μια συνολική αποτίμηση για το κεντρικό θέμα του άρθρου: την αμηχανία των θεωριών χωρικής ανάπτυξης απέναντι στην οικονομική κρίση. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι το άρθρο, πέρα από την κατανόηση και την επείκεια, μπορεί να διεκδικήσει και μεγαλύτερη ανοχή για την εγκυρότητα των απόψεων και των επιχειρημάτων που διατυπώνονται στη συνέχεια σε τρία διαδοχικά βήματα ή ενότητες.

Στην πρώτη ενότητα επιχειρείται να αποδοθεί συνοπτικά η διαδρομή των διαδοχικών φάσεων του πλαισίου αλλά και των προσπαθειών, των αποτυχιών και των επιτευγμάτων, για τον προγραμματισμό της χωρικής ανάπτυξης που ακολούθησαν

την περίοδο μετά την παγκόσμια κρίση των αρχών της δεκαετίας του 1970. Τα βασικά κείμενα αναφοράς της ενότητας είναι: Καυκαλάς Γ., 2004, Το επιστημονικό πεδίο της χωρικής ανάπτυξης: εξέλιξη και βασικές συνιστώσες, στο Καυκαλάς Γ., επιμέλεια, Ζητήματα Χωρικής Ανάπτυξης: Θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές, Κριτική, Αθήνα, σ.15-37 και Καυκαλάς, Γ. (2006) Γεωγραφικά τοπία της ελληνικής βιομηχανίας: όψεις χωρικής ολοκλήρωσης πριν και μετά την ένταξη στην ΕΟΚ (1978-1988) ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ: ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ, ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΕΕ: Αθήνα, 3-5 Ιουλίου 2006).

Η δεύτερη ενότητα εστιάζει στη σχέση του τοπικού με το παγκόσμιο επίπεδο ως πρόβλημα χωρικής ολοκλήρωσης διαφορετικών τομέων δραστηριότητας σε επάλληλα γεωγραφικά επίπεδα. Η σχέση αυτή εξελίσσεται συνεχώς και διευρύνεται καθώς η παγκοσμιοποίηση, με διάφορες μορφές, υπερβαίνει τα κράτη και τους διακρατικούς σχηματισμούς. Εδώ τα βασικά κείμενα αναφοράς είναι: Dunford M. and Kafkalas G. (1992) "The global-local interplay, corporate geographies and spatial development strategies" στο M. Dunford and G. Kafkalas επιμ. *Cities and Regions in the New Europe: the global-local interplay and spatial development strategies*, London: Belhaven, και Καυκαλάς Γ. (1992) *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Χωρική Ολοκλήρωση: χωροθετική οργάνωση της βιομηχανίας και τοπικά παραγωγικά συστήματα στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής και Καυκαλάς, Γ. (2003), Παντοπικότητα: η σχέση παγκόσμιου και τοπικού ως πρόβλημα χωρικής ολοκλήρωσης, στα πρακτικά του Συνεδρίου 'Χώρος και Περιβάλλον: παγκοσμιοποίηση, διακυβέρνηση, βιωσιμότητα', 8-9 Μαρτίου 2002, Περιοδικό ΤΟΠΟΣ και ΙΑΠΑΔ, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις ΖΗΤΗ.

Η τρίτη ενότητα, τέλος, προσφέρει ένα σύντομο σχόλιο για την ανθεκτικότητα των περιφερειών απέναντι στην κρίση, με ειδικότερη έμφαση στην πρόσφατη παγκόσμια οικονομική κρίση που ξεκινάει το 2008. Ο σχετικός προβληματισμός προέρχεται από τη συμμετοχή του συγγραφέα ως συντονιστή της ελληνικής ομάδας σε μια διεθνή έρευνα σε εξέλιξη για την 'Οικονομική Ανθεκτικότητα των Περιφερειών'.

## **2. Το γενικό πλαίσιο της χωρικής ανάπτυξης: μια πολύ συνοπτική αναδρομή**

**Η** βασική γεωγραφική διάσταση του τρόπου ανάπτυξης που κυριάρχησε στις περισσότερες χώρες κατά τη μεταπολεμική περίοδο χαρακτηρίστηκε, τουλάχιστον μέχρι την μακρά περίοδο κρίσης της δεκαετίας του 1970, από την πόλωση ανάμεσα σε βιομηχανικές και αγροτικές περιφέρειες και την γρήγορη ανάπτυξη μητροπολιτικών περιοχών μέσα σε ορισμένες από τις πρώτες που συνοδεύτηκαν, κατά περίπτωση, από την εμφάνιση ενός περιορισμένου αριθμού σημαντικών εν-

διάμεσων πόλεων. Τα περισσότερα εθνικά κράτη, τόσο των αναπτυγμένων όσο και των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, στα πλαίσια του γενικότερου παρεμβατικού ρόλου τους, οδηγήθηκαν στη διαμόρφωση εξειδικευμένων πεδίων περιφερειακής πολιτικής που αποσκοπούσαν, μέσα από την εξάλειψη των έντονων ανισοτήτων ανάμεσα στις διάφορες περιφέρειες του εθνικού χώρου, στην ομογενοποίηση και επέκταση του οικονομικού χώρου λειτουργίας του κυρίαρχου τρόπου ανάπτυξης. Η περιφερειακή πολιτική, διαμορφώθηκε έτσι περισσότερο σαν μια περιφερειακά προσανατολισμένη εθνική πολιτική ανάπτυξης που δεν μπορούσε να ανατρέψει τις κυρίαρχες γεωγραφικές τάσεις.

Τα βασικότερα εργαλεία ή μέσα της περιφερειακής πολιτικής περιστράφηκαν γύρω από την οργάνωση ενός διοικητικού μηχανισμού παρακολούθησης και προγραμματισμού των περιφερειακών μεγεθών στα πλαίσια του κεντρικού, ενδεικτικού προγραμματισμού, την διαμόρφωση ενός πλέγματος κινήτρων προώθησης της εγκατάστασης παραγωγικών, βασικά βιομηχανικών, δραστηριοτήτων στις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες και την περιφερειακή κατανομή των επενδύσεων. Σχεδόν με τη μορφή κανόνα, η περιφερειακή πολιτική, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970, διατήρησε τον χαρακτήρα μιας στρατηγικής κινητοποίησης των συντελεστών παραγωγής, του κεφαλαίου και της εργασίας, μέσα από την επιλεκτική προσφορά κινήτρων και υποδομής. Ο εκφρασμένος αντικειμενικός σκοπός αυτής της στρατηγικής ήταν να αντιμετωπιστούν τα θεωρούμενα κύρια περιφερειακά προβλήματα: ο συνωστισμός, οι συνθήκες στέγασης, και η ποιότητα του περιβάλλοντος στις μητροπολιτικές περιοχές, οι ελλείψεις σε ειδικευμένο εργατικό δυναμικό και υποδομές στις αναπτυγμένες περιοχές και τις ενδιάμεσες πόλεις και η αναδιάρθρωση του πρωτογενή τομέα, βασικά της γεωργίας, και οι ελλείψεις σε εξυπηρετήσεις συλλογικής κατανάλωσης στις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες.

Με την παγκόσμια κρίση των αρχών της δεκαετίας του 1970 ενεργοποιούνται νέες δυνάμεις και διαδικασίες που χαρακτηρίζονται από μια διαφορετικού τύπου οικονομική γεωγραφία. Οι ρυθμοί ανάπτυξης των αναπτυγμένων περιφερειών ανακόπτονται δραστικά, ιδιαίτερα στο βαθμό που στηρίζονταν στους κλάδους μαζικής παραγωγής (π.χ. αυτοκίνητα, ηλεκτρικές συσκευές) και ενδιάμεσων εισροών (π.χ. χάλυβας, χημικά προϊόντα) ενώ οι μητροπολιτικές περιοχές αντιμετωπίζουν πρωτοφανή σε έκταση αποβιομηχάνιση και διόγκωση της διαρθρωτικής ανεργίας.

Στη δεκαετία του 1980 ορισμένες ενδιάμεσες περιοχές αναδεικνύονται ως περιοχές εγκατάστασης μονάδων παραγωγής που έχουν διαχωριστεί από τις επιτελικές λειτουργίες των επιχειρήσεων στα πλαίσια της αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου καθώς επίσης και ως προνομιακό πεδίο εκδήλωσης νέων επιχειρηματικών πρωτοβουλιών μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων. Πολλοί μελετητές ανάγουν αυτό το φαινόμενο στη σχετική απομόνωση αυτών των περιοχών από την πλήρη διείσδυση του προηγούμενου μοντέλου ανάπτυξης και στη διατήρηση κάποιας βιομηχανικής παράδοσης

που επιτρέπει τη γόνιμη εισαγωγή νέας τεχνολογίας και νέων μορφών οργάνωσης.

Στο πλαίσιο αυτών των εξελίξεων εμφανίστηκαν πολλές νέες προσεγγίσεις για την κατανόηση της χωρικής ανάπτυξης εισάγοντας έννοιες όπως η 'ευέλικτη εξειδίκευση, η 'θεσμική πυκνότητα', το 'κοινωνικό κεφάλαιο', οι 'βιομηχανικές συνοικίες', οι 'περιοχές ούστημα', οι 'έξυπνες' ή 'καινοτόμες' περιοχές, κλπ. Βασικές κατευθύνσεις που συνδέουν τη χωροθέτηση των οικονομικών δραστηριοτήτων με τη χωρική ανάπτυξη είναι αφενός η θεωρία του συγκριτικού πλεονεκτήματος που αναφέρεται στη διαδικασία ειδίκευσης των διαφόρων παραγωγικών συστημάτων (κυρίως σε εθνικό επίπεδο) και η λεγόμενη 'νέα οικονομική γεωγραφία' που εστιάζεται στις τάσεις χωρικής συγκέντρωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, με την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και της γεωπολιτικής διαίρεσης της Ευρώπης, ο δραστικός μετασχηματισμός του ρόλου των εθνικών κρατών και των γεωπολιτικών ισορροπιών, σε συνδυασμό με την εμφάνιση νέων κοινωνικών και γεωγραφικών ανισοτήτων και μεταναστευτικών ροών, την ανάγκη διαχείρισης της περιβαλλοντικής κρίσης, την εισαγωγή νέων τεχνολογιών σε κρίσιμους τομείς και την αναζήτηση νέων μορφών διακυβέρνησης, αποτέλεσαν τα χαρακτηριστικά πεδία του φάσματος των ζητημάτων που συνδέονται με τον έλεγχο και τον προσανατολισμό της χωρικής ανάπτυξης.

Στο ξεκίνημα του 21ου αιώνα ο μηχανισμός της σύνθεσης του τοπικού με το παγκόσμιο ανάγεται στη λειτουργία της παγκόσμιας αγοράς και τη διαδικασία διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Η εκ των πραγμάτων επιλεκτική και άνιση διείσδυση του κεφαλαίου σε κλάδους και περιφέρειες, διαφοροποιεί τις υλικές προϋποθέσεις της τοπικής ανάπτυξης αυξάνοντας τη χωροθετική ευελιξία του κεφαλαίου. Σε κάθε περίπτωση, η διαδρομή κάθε περιοχής παραμένει ανοιχτή προς κάθε κατεύθυνση καθώς η συνολική διαδικασία αποκαλύπτει την ενότητα του 'οικονομικού' και του 'πολιτικού' στοιχείου μέσα στον γεωγραφικό χώρο. Η επιβολή της 'πειθαρχίας' του κλάδου και των δυνάμεων της αγοράς αντιπαράθεται στην περιφερειακή ή τοπική ολοκλήρωση που εκφράζει τις πολιτικές διεκδικήσεις για αυτοδύναμη και ανεξάρτητη ανάπτυξη.

### **3. Παγκοσμιοποίηση και ανασύσταση της τοπικότητας: οι πτυχές μιας δύσκολης συμβίωσης**

Η παγκοσμιοποίηση αποτελούσε πάντα ένα προσφιλέθιο θέμα των θεωρητικών της οικονομικής ανάπτυξης. Σχετικά πρόσφατα απέκτησε και το προνόμιο να προσελκύει το ενδιαφέρον αναλυτών, ακτιβιστών κάθε είδους αλλά και ευρύτερα των πολιτών. Παράλληλα, ο πολλαπλασιασμός των ενδείξεων και των προσπαθειών για μια ανασύσταση της τοπικότητας ως ενιαίο πλαίσιο κοινωνικής και οικονομικής ζωής μέσα στις συνθήκες της παγκοσμιοποίησης ερμηνεύεται άλλοτε ως τοπικισμός

ή εθνικιστική αναδιπλώση και άλλοτε ως αντίσταση στην ομοιομορφία και την επικυριαρχία μιας πλανητικής ελίτ. Πρόκειται για πραγματικά και αλληλένδετα φαινόμενα που συνδέουν τις μορφές ρήξης και σύνθεσης ανάμεσα στη διεθνή ευελιξία που αποκτούν ορισμένοι συντελεστές παραγωγής, κυρίως το χρηματιστικό κεφάλαιο και η υπέρ-ειδικευμένη εργασία από τη μια πλευρά και η χωρική αδράνεια που διατηρούν άλλοι συντελεστές όπως η εργασία, η γη και τα πάγια στοιχεία μεταξύ των οποίων θα πρέπει να συμπεριληφθούν και τα άυλα στοιχεία της τοπικής παράδοσης, από την άλλη. Η σχέση του τοπικισμού με την παγκοσμιοποίηση αναλύεται έτσι ως πρόβλημα χωρικής ολοκλήρωσης διαφορετικών τομέων δραστηριότητας σε επάλληλα γεωγραφικά επίπεδα.

Η συζήτηση για τη σχέση του τοπικού με το παγκόσμιο δεν είναι σε καμία περίπτωση εύκολη και μπορεί εύκολα να χαθεί κανείς σε ένα απέραντο μέτωπο θεωρητικών εννοιών, εμπειρικών δεδομένων και πολιτικών θέσεων. Η ανάγνωση αυτής της σχέσης από την πλευρά της χωρικής ανάπτυξης τονίζει ότι πρόκειται για ένα ζήτημα χωρικής ολοκλήρωσης της ανάπτυξης σε επάλληλα γεωγραφικά επίπεδα.

Η κεντρική ιδέα της άνισης χωρικής ανάπτυξης εστιάζει στο γεγονός ότι τα προϊόντα ανταλλάσσονται στην παγκόσμια αγορά με βάση την τιμή και την ποιότητα τους και όχι με βάση τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν στον τόπο (ή καλύτερα το δίκτυο των τόπων) της παραγωγής τους. Το γεγονός αυτό αποτελεί τη βάση της άνισης χωρικής ανάπτυξης καθώς η ιστορική τροχιά κάθε περιοχής και η διαφορά κινητικότητας ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία οδηγεί, χωρίς βέβαια και να εξηγεί ταυτόχρονα, τις πολλές διαφορετικές μορφές και τους μετασχηματισμούς της (πχ. πώλωση κέντρου περιφέρειας). Πρόκειται για ασυμβατότητα με πολλές αρνητικές συνέπειες και συγκρούσεις με οδυνηρά αποτελέσματα καθώς κάθε τόπος βρίσκεται απέναντι σε ένα πλέγμα περιορισμών και δυνατοτήτων και η εγκαθίδρυση της τοπικής εξουσίας εξαρτάται πλέον από τη μορφή ενσωμάτωσης στο ενιαίο πλανητικό πλαίσιο. Οι πλώσεις και οι χαρακτηρισμοί κέντρο-περιφέρεια ή πρώτος- τρίτος κόσμος μετασχηματίζονται σε πλώσεις και εκδηλώσεις στο εσωτερικό κάθε περιοχής ως αποκλεισμός, ανεργία, μειονότητες, ενώ παράλληλα οι διεθνείς σχέσεις μετατρέπονται σε εσωτερικές υποθέσεις ενός παγκοσμιοποιημένου συστήματος. Σε πολλές περιπτώσεις, παρά τις παραμένουσες τεράστιες αποκλίσεις, τμήματα του τρίτου κόσμου βρίσκονται πλέον μέσα στον πρώτο και αντίστροφα.

Η σύνθεση των διαφορετικών όψεων της σχέσης τοπικού και παγκόσμιου μπορεί να επιχειρηθεί μέσα από τις αποκλίσεις και συγκλίσεις των θεωρητικών προσεγγίσεων στο πεδίο της χωρικής ανάπτυξης. Μια πρώτη διάκριση των διαφορετικών προσεγγίσεων γίνεται ανάμεσα σε αυτές που αντιλαμβάνονται την παγκοσμιοποίηση ως ένα πλανητικής εμβέλειας πλέγμα σχέσεων, τρόπων και επιπέδων ανάπτυξης ανάμεσα σε διακριτές εδαφικές ενότητες (κράτη, περιφέρειες, κλπ.) και σε αυτές που θεωρούν ότι η παγκοσμιοποίηση σηματοδοτεί την κατάσταση μια

πλανητικής αυτοκρατορίας όπου οι σχέσεις αυτές αποτελούν απλά εσωτερικές της υποθέσεις. Μια δεύτερη διάκριση τονίζει της διαδικασία μετάβασης προς την παγκοσμιοποίηση διαχωρίζοντας τις προσεγγίσεις που την αντιμετωπίζουν ως το συγκυριακό αποτέλεσμα μιας μακράς ιστορικής συνέχειας από αυτές που την αντιλαμβάνονται ως προϊόν μιας δραστηκής ιστορικής τομής ή ρήξης.

Οι διακρίσεις αυτές καταγράφονται στο διάγραμμα που ακολουθεί όπου η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης μπορεί να γίνει αντιληπτή ως 'παντοπικότητα', παραφράζοντας κάπως τον όρο 'glocalization', ως σύνθεση διαφορετικών επιπέδων και μορφών χωρικής ολοκλήρωσης.

**Διάγραμμα: Η Παγκοσμιοποίηση ως «Παντοπικότητα»**

	ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΥΝΕΧΕΙΑ	ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΟΜΗ
ΑΝΙΣΗ ΧΩΡΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	Ανασύνταξη Διεθνών Σχέσεων (μεταβλητή ισορροπία)	Παγκόσμια Κυριαρχία (πχ. μοναδική υπερδύναμη)
ΠΛΑΝΗΤΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ	Πολυεπίπεδη Διακυβέρνηση	Παγίωση Σχέσεων (πχ. τέλος ιστορίας)

Στις στήλες του διαγράμματος καταγράφεται η διάκριση ανάμεσα σε προσεγγίσεις που θεωρούν ότι η παγκοσμιοποίηση αποτελεί μια νέα και ποιοτικά διαφορετική φάση της ιστορικής εξέλιξης και σε αυτές που θεωρούν ότι πρόκειται απλώς για τα ιδιαίτερα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά της τρέχουσας φάσης μιας κατά βάση συνεχούς ιστορικής πορείας.

Στις σειρές του διαγράμματος καταγράφεται η διάκριση ανάλογα με τον ρόλο που αποδίδεται στο έθνος-κράτος μέσα στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Διακρίνονται έτσι οι προσεγγίσεις που θεωρούν ότι το έθνος-κράτος παραμένει το κεντρικό θεσμικό υποκείμενο για την ανασύνταξη των διεθνών σχέσεων από αυτές που αντιλαμβάνονται τη νέα εποχή ως σταδιακή εγκαθίδρυση μιας πλανητικής αυτοκρατορίας όπου ο ρόλος του έθνους-κράτους μετασχηματίζεται δραστηκά.

Οι τέσσερις 'χώροι' που διαμορφώνονται στο διάγραμμα, μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελούν τους άξονες αναφοράς πολλών άλλων επιμέρους προσεγγίσεων και αναλύσεων και ότι μπορούν με τη σειρά τους να προσανατολίσουν την περαιτέρω διερεύνηση της παγκοσμιοποίησης στο βαθμό που παραπέμπουν σε διαφορετικές εννοιολογικές κατηγορίες και σχήματα ερμηνείας των σχετικών εμπειρικών φαινομένων.

Έτσι, για παράδειγμα η λογική της ανασύνταξης των διεθνών σχέσεων θα αναζητήσει τις επιδιώξεις των επιμέρους εθνικών κρατών εντός και εκτός των διε-

θνών θεσμών και θα καταγράψει τις επιδόσεις των εθνικών οικονομιών μέσα στην παγκόσμια αγορά. Η παγκοσμιοποίηση κατά την προσέγγιση αυτή αντανakλάται στην εκχώρηση εθνικών αρμοδιοτήτων σε υπερεθνικούς θεσμούς και στη διεύρυνση των διεθνών εμπορικών και χρηματοδοτικών ροών. Από αυτήν την άποψη η παγκοσμιοποίηση αποτελεί πρόκληση αναζήτησης μιας νέας διακρατικής ισορροπίας ανάμεσα στα εθνικά κράτη καθώς εντείνεται ο διεθνής ανταγωνισμός και αυξάνεται η πολυπλοκότητα των διεθνών σχέσεων.

Από την άλλη μεριά, η διακυβέρνηση της πλανητικής αυτοκρατορίας θέτει εντελώς διαφορετικά τα σχετικά ζητήματα. Εδώ η αναζήτηση επικεντρώνεται στην καταγραφή των νέων θεσμικών υποκειμένων που αναδεικνύονται ως βασικοί παράγοντες διαμόρφωσης των ποσοτικών και ποιοτικών χαρακτηριστικών της παγκοσμιοποίησης. Τα νέα αυτά υποκείμενα θεωρείται ότι ακολουθούν είτε λειτουργική λογική, δηλαδή με βάση τις ανάγκες της παραγωγικής διαδικασίας, είτε εδαφική λογική, δηλαδή σύμφωνα με τη διαμόρφωση των πολιτικών δικαιοδοσιών, που ανατρέπει προηγούμενες ισορροπίες εντός ή/και μεταξύ των εθνικών κρατών (πχ. ως προς την εθνική ομοιογένεια ή την εθνική κυριαρχία). Το τοπικό και το παγκόσμιο αναλύονται ως εξίσου κατάλληλα επίπεδα υπέρβασης των εθνικών οριοθετήσεων, ενώ οι οικονομικές σχέσεις γίνονται αντιληπτές στο πλαίσιο της παγκόσμιας αγοράς ως απαλλαγμένες από τις ρυθμιστικές παρεμβάσεις των εθνικών κυβερνήσεων.

Όλες οι μορφές λειτουργικής και χωρικής ολοκλήρωσης προϋποθέτουν την ύπαρξη υποκειμένων με δυνατότητα άσκησης θεσμικού ελέγχου κατά την διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής με βάση σχέσεις ιδιοκτησίας, ελέγχου ή κατοχής και διακριτικής ευχέρειας λήψης αποφάσεων. Η συνύπαρξη όμως διαφορετικών υποκειμένων και μορφών ολοκλήρωσης οδηγεί σε ένταση τις σχέσεις ανάμεσα στα αντίστοιχα υποκείμενα, στο βαθμό που η ολοκλήρωση αντανakλά αντιφατικές σχέσεις ανταγωνισμού και αλληλεξάρτησης και ενσωματώνει τις χωρικές και χρονικές αναντιστοιχίες της διαίρεσης της εργασίας. Ο αντιφατικός χαρακτήρας αυτών των διαδικασιών γίνεται φανερός στις συγκρούσεις ανάμεσα στα ενδιαφερόμενα μέρη: επιχειρήσεις, κράτη, οργανωμένα συμφέροντα. Από τη μια μεριά, οι χωρικές απαιτήσεις αντιστοιχούν στις πολιτικές προτεραιότητες ενός ηγεμονικού πλάνου που εκφράζει την εσωτερική ισορροπία δυνάμεων ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες συμφερόντων σε εθνικό ή περιφερειακό επίπεδο. Από την άλλη μεριά, οι λειτουργικές απαιτήσεις εκφράζουν τη στρατηγική του ιδιωτικού κεφαλαίου που διαμορφώνεται και προσδιορίζεται τελικά σε παγκόσμιο επίπεδο.

Είναι προφανές ότι πρόκειται για μια εγγενώς αντιφατική διαδικασία όπου, καθώς συγκρούονται οι απαιτήσεις του κεφαλαίου με τις απαιτήσεις κάθε συγκεκριμένης χωρικής ενότητας, δεν προκύπτουν εύκολα λύσεις που να είναι εξ ίσου αποδεκτές από όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη. Η κατάσταση περιπλέκεται επίσης από το γεγονός ότι μερικές φορές οι λειτουργικές απαιτήσεις του κεφαλαίου βρίσκουν

έδαφος ανάπτυξης στα ιδιαίτερα συμφέροντα τοπικών ομάδων που συνδέονται με το χρηματοδοτικό κεφάλαιο και τα διεθνή κλαδικά κυκλώματα. Αυτή η παρατήρηση θυμίζει ότι η ανάλυση του πολιτικού πλαισίου της χωρικής ολοκλήρωσης είναι απαραίτητο βήμα για την κατανόηση του ρόλου των συμμετεχόντων. Με τον τρόπο αυτό, φαινόμενα όπως η εξάρτηση και η αυτοδυναμία, μπορούν να γίνουν αντιληπτά όχι σαν εξωγενώς επιβαλλόμενη αναγκαιότητα αλλά σαν πολύπλοκες διαδικασίες οι οποίες συμπεριλαμβάνουν τους τρόπους με τους οποίους τα υποκείμενα της χωρικής ολοκλήρωσης επιδιώκουν τα ιδιαίτερα συμφέροντα τους και αντιλαμβάνονται τις δυνατότητες και προοπτικές εξέλιξης της συνολικής διαδικασίας.

Αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του σύγχρονου τρόπου ανάπτυξης το γεγονός ότι ο σχηματισμός των κλαδικών κυκλωμάτων και οι κυρίαρχες μορφές ολοκλήρωσης αποκτούν ένα μη-προσδιορισμένο γεωγραφικά χαρακτήρα. Το γεγονός αυτό, συνεπάγεται με τη σειρά του την αποδιάρθρωση των γεωγραφικά προσδιορισμένων, εθνικών, περιφερειακών, κλπ., παραγωγικών δομών και την αδυναμία επίτευξης ικανοποιητικού βαθμού χωρικής ολοκλήρωσης χωρίς αντίστοιχη επέκταση και των γεωγραφικών ορίων αναφοράς σε διεθνή κλίμακα, όπως είναι για παράδειγμα οι χώρες της Ευρωζώνης. Σε αυτό το πλαίσιο οι περιφέρειες τείνουν να παράγουν ενδιάμεσα προϊόντα ενώ τα τελικά εμπορεύματα εμφανίζονται μόνο στα πλαίσια κλαδικών κυκλωμάτων λειτουργικά ολοκληρωμένων σε παγκόσμια κλίμακα. Στην πραγματικότητα, η λειτουργική ολοκλήρωση οδηγεί σε μια διαφοροποίηση και εξειδίκευση των επιμέρους χωρικών συστημάτων, με αποτέλεσμα να μειώνονται ακόμη περισσότερο οι προοπτικές περιφερειακής ή τοπικής χωρικής ολοκλήρωσης. Τα φαινόμενα αυτά έχουν διαβρωτικές επιδράσεις πάνω στις προοπτικές πολιτικής και οικονομικής αυτοδυναμίας των χωρών και περιφερειών. Απέναντι σε αυτές τις εξελίξεις έχουν εμφανιστεί ισχυρές τάσεις που επιδιώκουν την αυτοδύναμη ανάπτυξη, την επίτευξη τοπικά ολοκληρωμένων δομών και την αποδέσμευση από την λειτουργική εξάρτηση των διεθνών κυκλωμάτων.

Η συνεχής αποσταθεροποίηση της περιφερειακής ειδίκευσης, όπως διαμορφώνεται από τις εκάστοτε προηγούμενες μορφές διαίρεσης της εργασίας και η επιτάχυνση της αναδιάρθρωσης που ευνοεί τον σχηματισμό κλαδικών κυκλωμάτων και λειτουργικών μορφών ολοκλήρωσης, έχει οδηγήσει σε μια κατάσταση η οποία, μακροπρόθεσμα, απειλεί την ίδια την χωρική συνοχή και κυριαρχία του εθνικού κράτους. Μπορεί βέβαια να μην είμαστε τόσο κοντά στην εξαφάνιση του κράτους ως οικονομικής οντότητας, όπως ορισμένοι μελετητές διατυπώνουν, αλλά σίγουρα ο διεθνής χαρακτήρας των λειτουργικών μορφών ολοκλήρωσης επηρεάζει σοβαρά τις μορφές και λειτουργίες του κράτους. Η προώθηση πολλών διεθνών ομαδοποιήσεων και ο πολλαπλασιασμός των αυτονομιστικών περιφερειακών κινήματων, παρέχουν επαρκείς ενδείξεις αυτών των τάσεων. Από την άλλη πλευρά, οι γεωγραφικά προσδιορισμένες χωρικές μορφές ολοκλήρωσης, αναφέρονται στις προοπτικές πε-

ριφερειακής ή τοπικής αυτοδυναμίας που είναι δυνατή μέσα από την διεκδίκηση ουσιαστικού τοπικού ελέγχου πάνω στα αντίστοιχα κλαδικά κυκλώματα.

Τελικά, το κεντρικό ζήτημα που τίθεται είναι ο προσδιορισμός της κατάλληλης γεωγραφικής κλίμακας της χωρικής ανάπτυξης. Στο βαθμό που οι προκύπτουσες χωρικές μορφές ολοκλήρωσης ευνοούν τις λειτουργικές απαιτήσεις της παραγωγής χωρίς να ανταποκρίνονται παράλληλα στις διεκδικήσεις των διαφόρων περιοχών, το πιθανότερο αποτέλεσμα είναι η εξασθένηση του τοπικού ελέγχου. Στην αντίθετη περίπτωση, όπου προωθούνται μορφές τοπικής ολοκλήρωσης, το αποτέλεσμα θα είναι η αυξημένη ικανότητα της περιφέρειας να ρυθμίζει τις προοπτικές της περιφερειακής οικονομίας. Σε όλες τις περιπτώσεις, καθοριστική σημασία έχουν οι τρόποι με τους οποίους λαμβάνονται και υλοποιούνται οι αποφάσεις σχετικά με τη γεωγραφική και τομεακή κατανομή των μεγάλων υποδομών και των παραγωγικών επενδύσεων.

#### **4. Ένα σχόλιο για την κρίση και την ανθεκτικότητα των περιφερειών**

**Η**έννοια της ανταγωνιστικότητας ήταν για πολλά χρόνια ο αδιαμφισβήτητος πρωταγωνιστής των συζητήσεων για τη χωρική ανάπτυξη σε όλα τα επίπεδα. Μαζί με την καινοτομία είχαν αποκτήσει τα χαρακτηριστικά μιας ορθοδοξίας η οποία συμβάδιζε αρμονικά με τις αντιλήψεις που προωθούσαν την απορρύθμιση του κοινωνικού κράτους. Αυτός είναι ίσως και ο λόγος που οι αντιλήψεις αυτές παραμένουν ισχυρές, πολλές φορές ανεξάρτητα ή και αντίθετα από τις γνώσεις, τη λογική και την εμπειρία των υποκειμένων (Jessop, 2013). Απέναντι στη μονοκαλλιέργεια της καινοτομίας και του ανταγωνισμού, ως της καλύτερης θεραπείας στα προβλήματα της αναπτυξιακής υστέρησης, ανεξάρτητα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε περιοχής, έχει αναπτυχθεί η συζήτηση για τη χωρική προσαρμοστικότητα ή ανθεκτικότητα η οποία επαναφέρει στην ημερήσια διάταξη τις ιδιαιτερότητες και τη σημασία της παραγωγικής και κοινωνικής δομής, της ιστορίας και της γεωγραφίας κάθε τόπου.

Είναι ίσως εντυπωσιακό το γεγονός ότι ενώ η πλούσια παράδοση των θεωριών ανάπτυξης, της γεωγραφίας και της ιστορίας τεκμηριώνει τη διαφορετικότητα των τόπων και τις εναλλακτικές διαδρομές ανάπτυξης, για πολλά χρόνια κυριάρχησε μια αντίληψη η οποία τόσο στη θεωρία όσο και την πολιτική αναδείκνυε την οικονομική μεγέθυνση και την ανταγωνιστικότητα ως αποκλειστικούς αναπτυξιακούς μονόδρομους για όλες τις περιοχές. Το αποτέλεσμα είναι να απλοποιηθεί υπέρμετρα το πραγματικό πρόβλημα και να αντικατασταθεί από μια απλή συνταγή περιφερειακής πολιτικής. Ελκυστικό επιχειρηματικό περιβάλλον, καινοτόμα clusters, δημιουργική απασχόληση και κίνητρα για επενδυτική ευελιξία. Αντίστοιχα οι προτεινόμενες στρατηγικές κυριολεκτικά ποδοσφαιροποιήθηκαν με βαθμολογικούς πίνακες νικητών και ηττημένων, με ανάδειξη και βραβεύσεις πετυχημένων

παραδειγμάτων και με φρασεολογία αντιπαλότητας και συγκριτικών πλεονεκτημάτων ανάμεσα σε συμμάχους και σε αντιπάλους (Bristow, 2010).

Όπως πολλές από τις έννοιες που αναφέρονται στην ανάπτυξη, η έννοια της ανθεκτικότητας δεν προσδιορίζεται μονοσήμαντα ή απόλυτα. Παρά τη συμφωνία που φαίνεται να υπάρχει ότι η ανθεκτικότητα είναι η αντίσταση ενός συστήματος σε μια πίεση, υπάρχουν τουλάχιστον δυο βασικές ερμηνείες ή τρόποι προσέγγισης αυτής της έννοιας: αφενός ως μετρήσιμη επίδοση και αφετέρου ως αντικειμενική ιδιότητα ενός συστήματος. Η περιφερειακή οικονομική ανθεκτικότητα με βάση αυτές τις εκδοχές, γίνεται αντιληπτή κατ' αναλογία ως μια πολυδιάστατη διαδικασία που εκτός από την ανάκαμψη και επαναφορά στην προηγούμενη κατάσταση, περιλαμβάνει και την αντίσταση στις δυνάμεις αποσταθεροποίησης, τον επαναπροσανατολισμό της οικονομικής δομής και την ανανέωση της οικονομικής της τροχιάς (Simmie και Martin, 2010: 28-9). Στα στοιχεία που προσδιορίζουν την ανθεκτικότητα περιλαμβάνονται, για παράδειγμα, η δημογραφική σύνθεση του πληθυσμού, η διάρθρωση του οικιστικού δικτύου, οι μορφές διακυβέρνησης και η κλαδική διάρθρωση του παραγωγικού συστήματος. Οι συνθήκες αυτές στο βαθμό που είναι ιστορικά εδραιωμένες δεν αλλάζουν εύκολα ή γρήγορα. Εδώ ακριβώς αναδεικνύεται η σημασία των επιλογών και των πρωτοβουλιών των κοινωνικών δρώντων, πχ. επιχειρήσεις, νοικοκυριά, άτομα, φορείς και οργανώσεις. Η προσαρμοστική ικανότητα της περιοχής προκύπτει από την ικανότητα των δρώντων να προετοιμάζουν, να μαθαίνουν και να ανταποκρίνονται στις διαφορετικές πιέσεις.

Αν ως ανθεκτικότητα θεωρηθεί η ικανότητα μιας τοπικής οικονομίας να αντιστέκεται, να αποροφά και να υπερβαίνει κάθε εξωγενές οικονομικό σοκ, μετά την εκδήλωση της πρόσφατης παγκόσμιας οικονομικής κρίσης διαπιστώθηκε ότι ενώ πολλές τοπικές οικονομίες ήταν εξαιρετικά ευάλωτες, ορισμένες κατάφεραν να ξεπεράσουν τις χειρότερες συνέπειες της κρίσης. Οι εκτιμήσεις για τα συστατικά αυτής της σχετικής 'επιτυχίας' φαίνεται να συγκλίνουν στη σημασία στοιχείων και χαρακτηριστικών όπως: μικρότερη εξάρτηση των τοπικών οικονομιών από παγκοσμιοποιημένες δραστηριότητες, μεγαλύτερη κλαδική διαφοροποίηση των τοπικών παραγωγικών συστημάτων, αλλά και ικανότητα ανάληψης αποτελεσματικών πρωτοβουλιών για διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις (Bristow, 2010). Ανεξάρτητα πάντως από την κατανόηση και ερμηνεία των διαφόρων συστημικών παραγόντων και συντελεστών, θα πρέπει να σημειωθεί ότι είναι καθοριστικής σημασίας η συμπεριφορά και οι προτεραιότητες των τοπικών φορέων που εμπλέκονται εκ των πραγμάτων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων για τις προτεραιότητες και τις προοπτικές της τοπικής ανάπτυξης.

## 5. Επίλογος: από τον προγραμματισμό της χωρικής ανάπτυξης στον πολίτη-προγραμματιστή

**Η** επιχειρηματολογία που προηγήθηκε κάνει φανερό ότι το άρθρο δεν επιδιώκει να τοποθετηθεί υπέρ κάποιας προσέγγισης ή αντίληψης ούτε υπέρ ή εναντίον κάποιων συγκεκριμένων μορφών ανάπτυξης ή αποανάπτυξης. Ο προγραμματισμός της ανάπτυξης παραμένει, θεωρητικά και πρακτικά, ένα αμύχανο και αμφιλεγόμενο πεδίο. Δεν θα μπορούσε να είναι και αλλιώς, καθώς συνεπάγεται τη συνεχή αναδιανομή κόστους και οφέλους ανάμεσα σε δρώντα υποκείμενα τα οποία αναλαμβάνουν το ρίσκο που συνδέεται με κάθε συγκεκριμένη επιλογή. Ένα καλό και επίκαιρο παράδειγμα μιας δύσκολης, αν όχι άλυτης, άσκησης προγραμματισμού, είναι η αναζήτηση της ισορροπίας ανάμεσα στην κάλυψη των κοινωνικών αναγκών για εργασία και ασφάλεια και στον περιορισμό των περιβαλλοντικών πιέσεων για την εξασφάλιση της βιώσιμης ανάπτυξης.

Το παρόν κείμενο δεν επιδιώκει την άσκηση κάποιου είδους επιρροής στο επισημονικό ή πολιτικό πεδίο, δεν εμπνέεται από κάποια ιδιαίτερη ιδεολογικά φορτισμένη αντίληψη περί αλήθειας, ούτε κινείται με βάση την προώθηση κάποιου μελλοντικού οράματος για τη φύση της ανάπτυξης. Η πρόθεση του είναι να πλοηγηθεί μέσα στη διαδρομή των προηγούμενων προσπαθειών κατανόησης και προσαρμογής της χωρικής ανάπτυξης έτσι ώστε να διεκδικήσει μια νησίδα αναστοχασμού για τα χειρότερα και τα καλύτερα από όσα έχουμε κάνει ή μπορούμε να κάνουμε για να αντιμετωπίσουμε τις προκλήσεις, τα προβλήματα και τις ευκαιρίες της χωρικής ανάπτυξης, ιδιαίτερα μέσα στην περιρέουσα ατμόσφαιρα της οικονομικής κρίσης.

Η χειρότερη επιλογή για τον προγραμματισμό της χωρικής ανάπτυξης φαίνεται πως είναι να οχυρωθεί πίσω από μια μοναδική αντίληψη επικαλούμενη κάποια ανύπαρκτη αυθεντία και έτσι να αυτοπαγιδευτεί σε αδιέξοδες και άκαμπτες θέσεις. Αντίθετα, η καλύτερη επιλογή είναι να μην αποκλειστεί εκ των προτέρων καμία άποψη και να μη θεωρηθεί ότι υπάρχει μια και μόνο απάντηση για την ανάπτυξη η οποία είναι κατάλληλη για όλες τις εποχές, σε οποιαδήποτε συγκυρία και για κάθε περιφέρεια. Απέναντι στην πτώχευση της υπεραπλούστευσης έχει γίνει πλέον φανερό ότι οι προτεραιότητες της θεωρίας και της πολιτικής πρέπει να επανεξεταστούν. Αν για παράδειγμα, θέσουμε ως στόχο τη βιώσιμη ανάπτυξη, τότε απέναντι στους κινδύνους που συνεπάγεται η διαρκής οικονομική μεγέθυνση, όπως είναι οι κοινωνικές πολώσεις και η περιβαλλοντική ρύπανση, θα πρέπει να εξεταστεί σοβαρά και ισοτίμητο το ενδεχόμενο μιας διαφορετικής αντίληψης που δεν θα δίνει προτεραιότητα στην οικονομική μεγέθυνση ανεξάρτητα από τις συνέπειες και τις προϋποθέσεις για την επιδίωξη της.

Δεν πρόκειται για καταληκτικό συμπέρασμα, κάτι που θα ήταν μάλλον διαφυγή από το πρόβλημα στην πιο κρίσιμη στιγμή του, αλλά για πρόσκληση σε ένα συνεχές

ξεκίνημα. Από την άποψη αυτή, αποτελεί εξαιρετική βάση αναφοράς η πρόσφατη έκδοση της συλλογής κειμένων του John Friedmann, από όπου προέρχεται και το προηγούμενο σχόλιο, με τον τίτλο *Insurgencies: Essays in Planning Theory*, που επιμελήθηκαν ο Robert Upton και η Patsy Healey. Τα κείμενα, γραμμένα από το 1973 έως το 2008, προσφέρουν ένα πανόραμα των προσδοκιών, των διαψεύσεων και των ελπίδων απέναντι στις προσπάθειες μας να διαχειριστούμε την ανάπτυξη αλλά αποτελούν επίσης και μια εξαιρετική αναδρομή της εξέλιξης αυτού του αμφιλεγόμενου επιστημονικού πεδίου για το οποίο υπάρχουν τόσες απαιτήσεις και που γι' αυτό ίσως ενοχοποιείται με τόσο μεγάλη ευκολία. Στο σημείο αυτό ας μείνουμε με την απάντηση που δίνει ο Friedmann (2011: 10, 231), ότι θα πρέπει να φανταστούμε τον προγραμματισμό της ανάπτυξης ως ένα πεδίο όπου οι πολίτες μπορούν να ενεργούν ως προγραμματιστές διεκδικώντας ένα βιώσιμο και δίκαιο μέλλον.

### Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bristow G. (2010), "Resilient regions: re-'place'ing regional competitiveness", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3: 153-67.
- ESPON (2012), "ECR2 - Economic Crisis: Resilience of Regions", Inception Report, Version 17/08/2012, [http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/ ECR2/ECR2\\_inception\\_report.pdf](http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/ ECR2/ECR2_inception_report.pdf).
- Friedmann J. (2011), *Insurgencies: Essays in Planning Theory*, London and New York: Routledge
- Jessop B. (2013), "Recovered imaginaries, imagined recoveries: a cultural political economy of crisis construals and crisis management in the North Atlantic Financial Crisis", στο M. Benner (επ.) *Beyond the Global Economic Crisis: Economics and Politics for a Post-Crisis Settlement*, Cheltenham: Edward Elgar
- Lindblom Charles E. (1959), The Science of "Muddling Through." *Public Administration Review* 19:79-88
- Lindblom Charles E. (1979), Still Muddling, Not Yet Through. *Public Administration Review* 39 (6): 517-526
- Simmie J. και Martin R. (2010), "The economic resilience of regions: towards an evolutionary approach", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3: 27-43

